

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЇ

УДК 343.9 (477)

Олексій Миколайович ЛИТВИНОВ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України (*Харківська
обласна військова адміністрація*)

Ганна Олександрівна СПІЦИНА
доктор юридичних наук, професор
(*Національний аерокосмічний
університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»*)

ОБРАЗ ЗЛОЧИННОСТІ У НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНІЙ КОНФІГУРАЦІЇ МАЙБУТНЬОГО

Замислюючись над майбутньою архітектурою навколишнього світу, вибудовуючи його, людина покладається на власне розуміння сучасних тенденцій розвитку науки і техніки. Ці тенденції вона екстраполює на явні чи неявні зміни антропологічної реальності та світогляду на перспективу. Однією з форм вираження нового знання є наукова фантастика, яка поруч з іншими об'єктами створює проекти руйнівних можливостей буття людини, або образи зла. Останні виявляються в особистісному, культурному, соціальному, політичному та інших контекстах, у тих чи інших проявах злочинності. При цьому злочинність у науково-фантастичній літературі постає в більш широкому та неоднозначному сенсі, ніж у звичайному кримінологічному, хоча й корелюється з ним.

При найближчому розгляді образ «злого вчинку» у науковій фантастиці належить до тієї сфери, яка юридичною мовою позначається як «намір», тобто задумана дія. Тим часом у кримінально-правовому сенсі «намір» ще не становить власне протиправного діяння, а є лише одним з етапів вчинення злочину. Враховуючи те, що під злочином все ще розуміється діяння, яке несе суспільну небезпеку (суспільно небезпечне діяння), важливою є його руйнівна сила, спричинена енергією злочинця, який посягає на право людської особи на життя, свободу і таке інше. Раз це притаманно для розуміння сутності окремого злочину, подібна ж інтерпретація можлива і

щодо злочинності в цілому. І ось до цього моменту деструктивності злочинності апелює наукова фантастика, яка, визначаючи «намір» майбутньої злочинності, намагається попередити суспільство властивими їй образними засобами про особливий характер руйнівних для особи і суспільства можливостей злочину майбутнього. Ці можливості однак пов'язані з активним «контекстом» сучасності, зумовленим науково-технічним прогресом.

Образ зла постає у науковій фантастиці не просто як такий, що псує поведінку особи, яка порушує закон. Часто-густо цей образ постає як непереборна сила або трагічна випадковість у цілком конформістському ззовні побутуванні людини в межах респектабельного і прогресивного людського співтовариства. Він повністю відповідає усталеним у нашому суспільстві соціальним та правовим нормам, які за своєю глибинною сутністю є антигуманними.

Незважаючи на різноманітність фантастичних літературних і кінематографічних творів, де зустрічаються ті чи інші образи зла, можна класифікувати замислені в них «проекти» злочинності на кілька основних, що відображають системні властивості та тенденції трансформації злочинності. Ці «проекти» співвідносяться з дійсністю, іноді випереджаючи її, а часом, особливо по відношенню до розвитку технологій злочинності, навіть запізнюючись.

У науковій фантастиці створено чимало образів зло-чинності, в основі яких знаходиться уявлення про зло як про спокусу тотальної влади над світом. У цих образах змальовується небезпека, пов'язана із реалізацією одного з фундаментальних інстинктів людини – інстинкту владарювання. У християнстві (а також інших релігіях) небезпечним визнається підміна призначення людини «панувати над всією землею», будучи представником Бога (Бут. 1, 26), владою як самоціллю (Лк. 4, 5-8)¹. Невипадково у Ф. Ніцше заперечення Бога як вищої цінності людського життя пов'язане зі спробою обґрунтування прагнення до влади – чистого свавілля надлюдини, суворой жаги, що протиставляє себе будь-яким вищим цінностям, у тому числі й тим, що створені в контексті християнської культури². Для Ф. М. Достоевського ідентифікація зла як свавілля «володіння» прямо зумовлене атеїзмом і людинобощництвом («якщо Бога немає, то все дозволено») і є передумовою майбутнього антигуманного соціального устрою³. Можна погодитися з думкою, що в сучасній «культурі проступає нігілістична, всезаперечна ніцшеанська «воля до влади», що розв'язала війну... проти онтологічної повноти буття, проти традиції, що укорінилась»⁴.

¹ Библия. Синодальный перевод / Библия онлайн. URL: <https://bible.by>.

² Ницше Ф. К генеалогии морали // Сочинения. Т. 2. М.: Мысль, 1990. С. 407–524. URL: http://www.philosophy.ru/library/nietzsche/gen_mor.html.

³ Жижек С. Если Бог есть, все позволено / Дискусія. URL: <https://liva.com.ua/zizek-religion.html>.

⁴ Рожковский В. Б. Парадокс идеи умаления человека в православной мысли. Ростов на Дону, 2013. С. 293.

У науково-фантастичних творах образ надлюдини, що володіє деякими надздібностями, а значить, і більшою владою над світом, далеко не завжди тотожний образу зла. Фантазійне зумовлення виникає тут насамперед на основі протиріччя між надздібностями незвичайної особистості і тим, як їх використовувати у звичайному світі. Проте, які б здібності не приписувалися надлюдині («парадокс Супермена»), він «тим більше потрапляє в ситуації аксіологічних зіткнень»¹. Можна скільки завгодно створювати дивовижні образи надлюдини, наділяючи її різними здібностями, надінтелектом або навичками володіння передовими системами озброєння – усе одно стрижневе значення матимуть питання її (надлюдини) існування у ціннісно-смысловому плані, проєкті. Важливо, як письменник подасть або режисер поставить, наприклад, трагедію «приголомшливої самотності» надлюдини (Хенкок), що виникає внаслідок розриву між ним і «звичайними» людьми; або вирішить «дилему Бетмена», тобто що саме йому робити завдяки своїм можливостям, оскільки «все» зробити неможливо²; нарешті, як опише приховану в герої можливість його інобуття в образі генія зла (Дарт Вейдер).

Геній зла – це не просто можливе граничне оволодіння фізичною реальністю людини, що має надздібності, а одне зі спотворених і неминуче трагічних розширень його внутрішнього простору. Таке розширення для надлюдини має не просто негативний аксіологічний вектор, але й більший рівень тяжіння, ніж для звичайної людини. Створені у літературі та в кіно приклади інобуття людини у образі генія зла численні. Вкажемо, перш за все, на популярний і неодноразово відтворений у різних варіаціях протягом усього минулого та на початку XXI століття у кіномистецтві образ Джокера – неприкаяного та непереборного монстра, що не лише передає відчуття радикальної недосконалості соціуму, а й висвічує цілий проєкт нелюдяності, що таїться в самій людині та людській спільноті.

Популярність у сучасній масовій культурі набули й більш замасковані образи генія зла. Так, у фільмі «Темний лицар» науково-технічні артефакти, надприродно втілюючи приховані бажання, у тому числі головне – бажання легкої влади, мають властивість «приростати» до людини, навіть якщо вони пов'язані зі щирим прагненням покарати і запобігти злу. Натомість «приростання» зла в контексті головного антагоніста перетворюється на його виправдання. Для Джокера його потворність постає найнебезпечнішою «ментальною пасткою», в якій усі його таланти та здібності становлять загрозу для всіх, хто його оточує (членів його банди під час пограбування банку мафії, готемської оргзлочинності, пересічних громадян тощо), втягуючи його в нескінченну духовну безодню. В обох художніх образах (Бетмена і Джокера) показана трагічна внутрішня вразливість людини злом (навіть у тому випадку, коли вона отримує над ним видиму перемогу) як спокуюю totalної влади над дійсністю та іншими людьми.

¹ Лем С. Фантастика и футурология: в 2 кн. М., 2007. Кн. 2. С. 317.

² Там само, с. 315.

Говорячи про владу як потенційне тотальне оволодіння світом, образ якого відображений у науковій фантастиці, ми зближуємося в її розумінні з філософською позицією, в рамках якої в самій сутності влади вбачається елемент насильства, а владарювання пов'язується з тенденційним проявом у людини антигуманних, демонічних якостей¹. З точки зору О. Г. Дугіна, владу можна вважати змовою володарів проти своїх підвладних. У самій природі влади імпліцитно міститься ідея таємного співтовариства, на чолі якого стають «генії зла», які створюють певну, причому цілком раціональну, антиреальність соціальних відносин, що відповідає їх антигуманним, часто маніакальним інтересам управління людьми². Науково-технічний прогрес сприяє функціонуванню такого роду антиреальності.

Межі оволодіння владою світом виявляють небезпеку найжорстокішого тоталітаризму. Проте прагнення тотального оволодіння не можна повністю отождествлювати з тією чи іншою соціально-політичною утопією, що коли-небудь реалізовувалась в історії людства. Ознаки тотальної та руйнівної для людини влади потенційно закладені у різноманітних соціально-політичних устроях, які можна уявити у майбутньому (від мілітарного («Зоряний десант») до екологічного фашизму («Елізіум»)). Варто відмітити, що в багатьох творах ціннісно-сміслові навантаження з приводу руйнівної сили тоталітарної влади як особливого, негативного типу духовності у соціальних відносинах виходило за рамки окремого соціально-політичного устрою. Е. Фромм, коментуючи оруелівський роман «1984», справедливо зауважив, що «вийде дуже погано, якщо читач самовдоволено зрозуміє «1984» як черговий опис сталінського варварства і не помітить, що це стосується і нас теж»³. У духовному устрої тотального владарювання втрачається зв'язок з такими духовними принципами, як свобода і справедливість, а влада здійснюється із застосуванням фізичного, психологічного та ідеологічного впливу на людей, управління та терору, аж до повного маніпулювання ними. Засоби, за допомогою яких досягається повне маніпулювання людиною, у науковій фантастиці вигадуються різні, і кожен, чи то масовий гіпноз, опромінення чи пропаганда, претендує на забезпечення потрібного результату і може бути максимально вдосконалений у майбутньому.

Руйнівна сутність тотальної влади розкривається через її кінцеву мету – перетворення людини на бездушний інструмент або автомат, взагалі знищення в ній та суспільстві в цілому всього людського – любові, дружби, правди, співчуття тощо. У цьому сенсі працює визначення влади як можливості перетворити людину на труп, або, іншими словами, на річ⁴. «Тотальність» влади містить у собі потужну потенцію максимального розширення-упредметнення в контролі і над внутрішнім світом людини, і над

¹ Маркеев О., Масленников А., Ильин М. Демон Власти. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=92554&p=1>.

² Дугин А. Г. Конспирология. URL: <http://arcto.ru/article/166>.

³ Фромм Э. Комментарий к роману Дж. Оруэлла «1984». URL: https://orwell.ru/library/novels/1984/russian/rnt_ef.

⁴ Дацюк С. Що таке духовність і навіщо вона потрібна. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/06/16/4026929/>.

будь-якими доступними просторами всесвіту, де тільки можливе існування людського суспільства. Як реакція на цю небезпеку неминуче виникає питання – що в людині протистоїть реалізації тотальності влади, де у внутрішньому просторі людини можуть зберігатися альтернативні особистісні цінності та устремління.

У науковій фантастиці показується, що реалізація того чи іншого проекту оволодіння світом неминуче виявляє закладене в ньому внутрішнє протиріччя між обмеженою природою людини і роздутим інстинктом владарювання, що зрештою є руйнівним і для мас, і для тих не багатьох «надлюдей», які його ініціюють та особистісно втілюють. Так, у своїй трилогії «Академія» А. Азімов змальовує образ галактичної Імперії як неймовірний симбіоз суспільства крайнього абсолютизму та техногенної цивілізації. Ця держава-фантом як фіктивна, нав'язана реальність, викликана до життя не стільки уривчастими «монархічними уявленнями» її творця, скільки його підсвідомими садистськими нахилами і цілком реальними військово-технічними перевагами, є не мертвою ляльковою виставою, а постійно відтворюваним замкнутим алгоритмом контролю над всім і вся, від якого його представники не можуть відійти навіть під час змови проти самого Імператора. В результаті імперія, перебуваючи в альянсі про абсолютну владу над галактикою, поступово деградує, а імператор непомітно усувається від функціонування самої системи. На всьому апараті клеймом лежить усвідомлення безпорадності спроб змінити прагматичну самодостатню схему тотальної влади. В цілому в образі тоталітарної галактичної Імперії легко вгадуються відомі риси диктатур та авторитарних режимів сучасності та найближчого минулого, а імператор Клеон – типова руйнівна, патологічна особистість правителя, який, на думку Е. Фромма, руханий пристрастю до руйнації¹. Прозорливість А. Азімова проявилась не лише в тому, що він описав патологічні руйнівні якості особистості диктатора, а й спробував розкрити своє передчуття майбутнього максимального зрощення тотальної влади та нелюдської прагматики в управлінні суспільством.

Розуміння того, що тоталітарне суспільство є, по суті, вищою формою прагматизму, оскільки правда і реальність у ньому стають абсолютно залежними від влади, а людина – лише інструмент реалізації цієї влади (поза цим втрачаючи цінність), ми виявляємо і в аналізі Е. Фромма роману Дж. Оруелла «1984». Оруелівський феномен «двомислення» в соціальних відносинах, при якому людина «не каже протилежного тому, що думає, а думає протилежне правді», на думку Е. Фромма, «вже є частиною сучасного світу»². Дійсно, люди в сучасному суспільстві, більшою мірою завдяки контролю, що розширюється, на їх емоційно-інтелектуальний простір різних інформаційних засобів, перетворюються на бездушні «гвинтики» в маніпулятивних процесах можновладців. Додамо, що й очікування глобальних негативних наслідків воєн, пандемій, катаклізмів, коли зростає

¹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. URL: <http://www.aitrus.info/node/211>.

² Фромм Э. Комментарий к роману Дж. Оруелла «1984». URL: https://orwell.ru/library/novels/1984/russian/rnt_ef.

диктатура влади, зближує образ оруелівського суспільства з нашим часом. Саме це очікування, яке формує страх, почуття безпорадності, що паралізує надію на майбутнє і одночасно провокує агресію, виступає екзистенційною репрезентацією «демона влади».

Зміна в типі духовності людини, яка пов'язана із зануренням у зростаючу тотальність технологічного та віртуального світів кіберпанку, проявляється у формуванні такого типу злочинності, який можна охарактеризувати як беземоційний. Виявляється, що підсвідоме бажання руйнації та влади над іншими, чинення зла в його різних проявах може викликатися і викликається не тільки втратою співчуття (що властиво взагалі природі злочинності), а й витісненням як такого емоційного, а також низки найважливіших людських переживань із самої особистості злочинця майбутнього. Злочинність перестає залежати від особистісних переживань, навіть якщо це «природні» образи злочинної поведінки (ненависть, ворожість, обурення, ресентимент тощо).

У багатьох науково-фантастичних творах показано, що однією з передумов беземоційної злочинності є вдосконалення різних технологій, насамперед військових, застосування яких дозволяє відчужено, «на відстані» сприймати чужий біль та страждання і тим самим легше здійснювати насильство та перетворення людини на «річ». Справа в тому, що будь-які негативні емоції «колишнього» злочинця (наприклад, Раскольнікова) не руйнують зворотний зв'язок між ним і жертвою і, отже, перетворюють його на залежного, паразитуючого суб'єкта, позбавляючи претензій на тотальність «демона влади». Злочинність у своєму внутрішньому розвитку неминуче має розтягувати, відчужувати зворотний зв'язок, тобто робити його симулятивним, перетворювати на гру. У своєму бажанні абсолютного панування злочинець майбутнього повинен знайти технологічний засіб для власного ідеального маскування. У передачі власної індивідуальності різним речам, по суті, відбувається розмивання зворотного зв'язку, який завжди існує між людьми, а отже, зберігається можливість усвідомлення відповідальності за інших та каяття. При цьому таке самоприховування, зрештою, нівелює власну особистість злочинця. Весь простір навколо (які б масштаби влади не були створені) «стягується» до ситуації практичного вироблення, вичерпаності можливостей такої особи. Особистість злочинця стає чимось полегшеним, віртуальним, прихованим за безліччю посередників-симулякрів. Чи не цим, врешті-решт, пояснюється розквіт технологій дистанційного нанесення ударів в новітніх стратегіях ведення військових конфліктів XXI століття? Зовнішня всемогутність приховує справжню жалюгідність.

Яскравий проект злочинності майбутнього, що поєднав дві її тенденції – прагнення до тотальної влади над світом та беземоційність, показаний у серіалі «Видозмінений вуглець», який є результатом творчого осмислення трагічного тоталітарного майбутнього людства, де особистість перетворена на бездушну оболонку, позбавлену будь-яких почуттів. Головний злочинець тут – особа, яка спекулює на віртуальному образі вбитої людини.

Беземоційність служителів закону, які його іменем з легкістю знищують будь-яку альтернативну точку зору, виступає опорою тотальної влади. При цьому енергія протистояння тим сильніше, чим слабший ворог, а саме протистояння «прикриває» внутрішні протиріччя всередині самої влади.

Абсолютно беземоційного злочинця є створений у науковій фантастиці образ-проект штучного інтелекту, що в майбутньому звернувся проти свого творця, «повсталі машини», гола «інтуїція» якої спрямовується лише на виконання завдання. Відсутність людської, або гуманітарної, етики, алгоритм замість почуттів – необхідна внутрішня властивість досконалого штучного інтелекту. Його логіка довершена: людство глибоко хворе і в кінцевому рахунку не раціональне, оскільки йому внутрішньо властиве, зокрема, емоційне життя, що суперечить подальшій еволюції розуму. У проекті майбутнього, як показано у фільмі «Матриця», влада машин допускає недосконале буття людини лише як деяке енергетичне підживлення для власного функціонування. У цьому світі людині залишається певна антиреальність – нейроактивна модель світу, або матриця, «насунута на очі», світ мрій, створений штучним інтелектом, щоб повністю поневолити людину. «Агенти» матриці живуть потенційно в кожному, для кого світ зливається з цією антиреальністю, і як би охороняють інобуття людини, готової змиритися з її примарністю, незважаючи на такі суттєві людські якості, як здатність вірити, кохати та інші.

З розвитком біотехнологій, здатних радикально змінити людську природу, пов'язана поява у науковій фантастиці також таких образів майбутнього, як симбіоз людини та робота (кіборг), штучно вирошена та вдосконалена копія людської тілесної індивідуальності (клон). Обидва образи – фактично вже постлюди – одночасно передбачають втрату істотних людських емоційних станів. Небезпеку від реального створення таких постлюдей, безумовно, важко раціонально прорахувати, тому вона не випадково належить до наукової фантастики. Однак важливо, що ці образи, поки не реалізовані в наш час, проте свідчать про цілком реальну небезпечну зміну свідомості їх творців (вчених, інженерів та інших, які проводять відповідні, проте поки що невдалі, експерименти), позбавленого відчуття відповідальності за можливі негативні наслідки. Парадоксально, але у фільмах про кіборгів-поліцейських образ нового типу поліцейського, «створеного, щоб вбивати», як ідеального «копа» майбутнього, протиставляється емоційному злочинцю «з минулого. Неважко зробити висновок, що подібна постлюдина може набагато швидше опинитися на службі кримінального світу, вчиняти безжальні злочини, взагалі розчинитись в такій «антиреальності». Емоційний злочинець залишається насамперед людиною, здатною і на інші дії вже за своєю природою. Втім, навіть коли кіборгу вдасться зберегти в собі якісь людські якості, його особистість є морально-психологічним «збоєм».

Отже, які ж «проекти» майбутнього здійснюються в сучасному світі, у сьогоdnішній реальності в контексті злочинності? В її проект активно впроваджуються образи, позбавлені глибинної емоційності (любові,

співчуття), ігри у зло. Реальна злочинність – це тепер і ще більшою мірою в майбутньому щось подібне до комп'ютерної гри, сюжет якої розгортається навколо все більш досконалого освоєння гравцем ролі злочинця, що просувається кар'єрними сходами організованої злочинності.

Все більшого поширення набуває підліткова «легка» злочинність, викликана зануренням у віртуальну реальність як із допомогою різних наркотичних засобів, так й у вигляді нових психічних захворювань: лудоманії, інтернет-залежності тощо. Внаслідок цього відбувається втрата усвідомлення тяжкості злочину. Зовсім не випадково підліткова «легка» злочинність пов'язана з різними проявами екстремізму, позбавленого будь-якого компромісу і, як наслідок, нехтує цінностями соціальної згоди та терпимості. При цьому нові, вдосконалені засоби масової комунікації прискорюють ухвалення людиною злочинних рішень. Людина, мабуть, часто не встигає усвідомити реальні наслідки своїх слів, намірів, дій, відчуває своєрідний шок – «шок майбутнього» (Е. Тоффлер), потік часу, що прискорюється. Вже складно зафіксувати в людини розвиток «наміру» та інших попередніх психологічних стадій вчинення злочинного діяння, адже перед нею просто «проносяться» події і речі, які вона не може швидко освоїти всією своєю істотою, свідомо відкинути і подолати. У цьому сенсі вона звикає до ролі віртуальної, «недоактуалізованої» людини.

Тенденції розвитку злочинності, про які попереджає нас наукова фантастика і в яких розмивається зв'язок між реальним та віртуальним світом, а «оволодіння світом» відбувається «як у грі», де нівелюється емоційний «зворотний зв'язок», необхідний для збереження почуття моральної та правової відповідальності, будуть, мабуть, наростати.

Стаття надійшла до редакції 24.06.2022

Oleksii M. LYTVYNOV,

Doctor in Law, Professor

(Kharkiv Regional Military Administration)

Hanna A. SPITSYNA,

Doctor in Law, Professor

(M.E. Zhukovsky National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute")

THE IMAGE OF CRIME IN THE SCIENTIFIC-FANTASTIC CONFIGURATION OF THE FUTURE

In the criminological context, the question of the destructiveness of crime, to which science fiction appeals, is considered. It, determining the "intention" of future crime, tries to warn society with its inherent figurative means about the special nature of the destructive for the individual and society opportunities for future crime. However, these opportunities are related to the active "context" of modernity, due to scientific and technological progress.

Key words: *prevention, future, crime, crime, image, deconstruction, society, progress.*